

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

**Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού.
Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην
Ελλάδα**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΧΑΡΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.10](https://doi.org/10.12681/mnimon.10)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΧΑΡΑΣ Δ. (2011). Μελετώντας της απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα. *Μνήμων*, 29, 175–198. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10>

ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1920 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μια συστηματική έρευνα περί αντικομμουνισμού είναι λογικό να απαιτεί, πριν απ' όλα, μια λεξικογραφική-εννοιολογική προσέγγιση της λέξης, καθώς κάτω από τον όρο «αντικομμουνισμός» εντάχθηκαν κατά καιρούς τόσο οι πολιτικές ενός κράτους επιτιθέμενου στην κομμουνιστική ιδεολογία, οργάνωση ή πρακτική, όσο και οι αντεργατικές πολιτικές, οι φασιστικές και ακροδεξιές οργανώσεις αλλά και ο απλός λόγος των λαϊκών ανθρώπων εναντίον των κομμουνιστών.

Η δική μας μικρή έρευνα σε ελληνικά και ξένα λεξικά και εγκυκλοπαίδειες, έδωσε τα εξής στοιχεία: Στα γαλλικά ετυμολογικά λεξικά όπως το *Micro-Robert* και το *Petit Robert* δεν υπάρχουν παρά ορισμοί του τύπου «opposition au communisme» (*Micro-Robert*, 2006) ή «hostilité au communisme» (*Petit Robert*, 1997). Στα ελληνικά λεξικά όπως το *Νέο Ελληνικό Λεξικό*, 1995, του Ε. Κριαρά ή το *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, 1997, του Φυτράκη υπάρχουν αντίστοιχοι ορισμοί του τύπου «θεωρία ή ενέργεια που αντιτίθεται στον κομμουνισμό» και «το σύνολο των θεωριών και ενεργειών που στρέφονται κατά του κομμουνισμού».¹ Στην Αγγλία δε, τα μεγάλα λεξικά όπως το *Oxford Reference dictionary* (Oxford 1986) και το *Oxford Thesaurus* (Oxford 2004) δεν αναφέρουν καν τη λέξη.

Στη συνέχεια κοιτάζοντας σε κοινωνιολογικού τύπου λεξικά όπως το *Επίσημο εννοιολογικό λεξικό των επιστημών του ανθρώπου* (Αθήνα 1992), το

1. Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Μπαμπινιώτη (2005), ο όρος δεν αναφέρεται καθόλου ενώ στο λεξικό του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη ο ορισμός είναι παρόμοιος με αυτόν των προαναφερθέντων λεξικών: «σύνολο ιδεών και ενεργειών που χαρακτηρίζονται από εχθρότητα προς τον κομμουνισμό». Στα λεξικά του μεσοπολέμου, όπως το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Πρωίας* (1932), το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* (1927) και το *Επίτομο Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* (1935) του Ελευθερουδάκη, ο όρος επίσης δεν αναφέρεται ενώ στο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας* του Δημητράκου (1936-1952) αναφέρεται ως ορισμός «πάσαι αι θεωρίαι ή ομαδικαί ενέργειαι, αι καταπολεμούσαι τον κομμουνισμόν». Τέλος, στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Πυρσού (1928) αναφέρεται ο όρος «αντικοινωνισμός» ως «κοινωνική θεωρία αντικειμένη εις τον κοινωνισμόν».

Dictionnaire historique de la vie politique française (Paris 2003), το *Collins Dictionary of Sociology* (London 2000) και το *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2005) διαπιστώθηκε ότι και σε αυτά απουσιάζει μια πλήρης εξήγηση του όρου, αφού ακόμη και στο γαλλικό λεξικό, το μοναδικό στο οποίο αναφερόταν η λέξη, δεν υπήρχε κάποιος σαφής ορισμός του τι είναι αντικομμουνισμός (αν και υπήρχε η σημαντική διευκρίνιση ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους κομμουνιστές για να χαρακτηρίσει την πολιτική του κράτους απέναντί τους, και όχι από αυτούς που τον «εξασκούσαν», και αυτό για να μην προσδώσουν ανεπιθύμητο ειδικό βάρος στους κομμουνιστές).

Έτσι, σχεδόν αναγκαστικά απέμειναν οι λεπτομερείς αναλύσεις της Συγκριτικής Εγκυκλοπαίδειας *Μαρξισμός, Κομμουνισμός και Αντική κοινωνία* (Αθήνα 1976), της *Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας* (Αθήνα 1986), καθώς και του μοναδικού αναλυτικού βιβλίου περί αντικομμουνισμού που έχει γραφτεί στη Γαλλία, των Μπεκέρ και Μπερστάιν, *Ιστορία του Αντικομμουνισμού στη Γαλλία*.²

Ένας καλός ορισμός που δίνει η Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια κάνει τον διαχωρισμό ανάμεσα στην έννοια που παίρνει η λέξη όταν χρησιμοποιείται από κομμουνιστές και στην έννοια που παίρνει όταν χρησιμοποιείται από μη κομμουνιστές. Όταν χρησιμοποιείται από μη κομμουνιστές, ο όρος περιλαμβάνει «κάθε μέτρο αυτοπροστασίας, αντίστασης και αντίπραξης κατά του κομμουνισμού». Από την άλλη, όταν χρησιμοποιείται από κομμουνιστές, ο όρος περιλαμβάνει «καθετί που η προέλευσή του είναι μη κομμουνιστική και που έτσι είναι δυνητικά ή πρακτικά υπολογισμένο εναντίον του κομμουνιστικού συστήματος».

Στο βιβλίο των Μπεκέρ και Μπερστάιν γίνεται η χρήσιμη διευκρίνιση ότι ο αντικομμουνισμός, παρόλο που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από πολλά κόμματα ως κύρια γραμμή, δεν είναι ιδεολογία, αλλά αντι-ιδεολογία, αφού δεν προέβλεπε μια άλλη αντίληψη του κόσμου, ένα διαφορετικό δίκτυο αξιών ή ένα διαφορετικό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας.³

Τέλος, η πιο πλήρης διευκρίνιση και ανάλυση του όρου βρέθηκε στη *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*. Σύμφωνα με το αντίστοιχο λήμμα, ο αντικομμουνισμός μπορεί να πάρει τρεις μορφές που είτε συνδυάζονται είτε δρουν από μόνες τους: α) τη μορφή της ιδεολογίας η οποία εισχωρεί στην κοινωνία, στις κοινωνικές ομάδες, στους λόγους πολιτικών και στο πανεπιστήμιο, β) τη μορφή των κρατικών πολιτικών που στοχεύουν τον κομμουνισμό (νόμοι, διατάγματα, εξορίες, φυλακίσεις) και τέλος, γ) τη μορφή ενός «επιθετικού αντικομμουνι-

2. S. Bernstein, J. J. Becker, *Histoire de l'Anticommunisme en France*, Παρίσι 1987.

3. *Ο.π.*, σ. 8.

σμού» ο οποίος χρησιμοποιεί φασιστικού τύπου ομάδες για να κυνηγήσει τους κομμουνιστές.

Η προαναφερθείσα λεξικογραφική έρευνα, πέραν του να φανερώνει την έλλειψη σοβαρών ορισμών του όρου, μας έδωσε τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε μια επιλογή των στοιχείων του αντικομμουνισμού τα οποία θα μελετήσουμε. Έτσι, από τους παραπάνω ορισμούς και διευκρινίσεις επιλέχθηκε τελικά η «πολιτική» της έρευνας του αντικομμουνισμού στο πλαίσιο του τριπλού επιπέδου της ιδεολογίας, κρατικής πολιτικής και επιθετικού αντικομμουνισμού που ορίζει η *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, ενώ λήφθηκαν υπόψη και οι διευκρινίσεις των υπολοίπων.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, το βάρος δόθηκε στην περίοδο που αρχίζει με τις μεγάλες απεργίες του καλοκαιριού του 1923 και επικεντρώνεται στα έτη 1924-1925 όπου ο αντικομμουνισμός παίρνει για πρώτη φορά μια πιο καθολική μορφή, η οποία εμπεριέχει τόσο το ιδεολογικό στοιχείο όσο και το συνδυασμό κρατικών πολιτικών και δράσης αντικομμουνιστικών ομάδων.

Στο διάστημα μεταξύ του τέλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την Μικρασιατική Καταστροφή, ο αντικομμουνισμός είναι μάλλον περιορισμένης εμβέλειας, καθώς ζητήματα όπως η Μεγάλη Ιδέα και η διαπάλη των δύο μεγάλων κομμάτων με επικεφαλής τις χαρισματικές προσωπικότητες του Ε. Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, κυριαρχούσαν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Έτσι, παρόλη την εμφάνιση του πρώτου κομμουνιστικού κόμματος το 1918 (ΣΕΚΕ), θα μπορούσε να πει κανείς ότι στην περίοδο 1918-22 το κράτος και η αστική τάξη αντιμετώπιζαν το ΣΕΚΕ και τον κομμουνιστικό κίνδυνο μάλλον περιστασιακά χωρίς να του δίνουν μεγάλη σημασία.⁴ Σε αυτό το διάστημα υπήρχαν διώξεις, συλλήψεις και εξορίες κομμουνιστών, όμως η κρατική αντικομμουνιστική δράση δεν ήταν ούτε συστηματική, ούτε θεσμοθετημένη.

Η πρώτη περίοδος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, που ξεκινά με τη στρατιωτική κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά τον Οκτώβρη του 1922, δεν είχε επίσης κάποιον ιδιαίτερο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα. Στην πρώτη αυτή περίοδο αναδιαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας με βάση την απουσία των δύο μεγάλων ηγετών της προηγούμενης δεκαετίας, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και την εισροή χιλιάδων προσφύγων από τα παράλια της Μικράς Ασίας, οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την ενασχόληση με ένα κίνημα-κόμμα το οποίο περνούσε εσωτερική κρίση με πολλαπλές διασπάσεις και αντιμαχίες και το οποίο δεν είχε ακόμη καν προσχωρήσει στην Τρίτη Διεθνή.⁵

4. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*, Αθήνα 1985, σ. 15.

5. Το ΣΕΚΕ είχε αποχωρήσει από την Δεύτερη Διεθνή από το 1919 και είχε εγκρίνει τα 21 σημεία του Λένιν (απαραίτητοι όροι προσχώρησης στην Τρίτη Διεθνή) από το 1922,

Οι μεγάλες απεργίες όμως του καλοκαιριού του 1923⁶ θα σημάνουν την απαρχή μιας νέας περιόδου για τον ελληνικό αντικομμουνισμό. Η πρωτοφανής σκληρότητα με την οποία η στρατιωτική κυβέρνηση θα αντιμετωπίσει τους απεργούς (12 νεκροί εργάτες)⁷ και η διάλυση της ΓΣΕΕ κατόπιν νομοθετικού διατάγματος⁸ θα δείξουν ότι το κράτος αντιμετώπιζε πλέον πολύ πιο σοβαρά τον κομμουνιστικό κίνδυνο και τις εργατικές κινητοποιήσεις. Ενδεικτικές θα είναι και οι αναφορές των Άγγλων για την κατάσταση του κομμουνισμού στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Εκτός από την ύπαρξη μιας μηνιαίας αναφοράς περί κομμουνισμού («Communistic Monthly Report»),⁹ ο Άγγλος επιτετραμμένος στην Αθήνα Bentick απέδιδε ξεκάθαρα τις απεργίες του καλοκαιριού στους κομμουνιστές ενώ υποδείκνυε τον Σ. Μάξιμο ως ξένο πράκτορα και το κομμουνιστικό κόμμα ως καθοδηγούμενο από τη Μόσχα.¹⁰

Έτσι, το 1924 θα είναι έτος στροφής για τον ελληνικό αντικομμουνισμό. Μέσα σε αυτόν το χρόνο θα θεσμοθετηθούν και θα συστηματοποιηθούν οι διώξεις κατά των κομμουνιστών με ομαδικές εξορίες, νόμους και συγκεκριμένες οδηγίες για τη δράση των στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών.¹¹ Νέες υπηρεσίες διώξης των κομμουνιστών θα δημιουργηθούν, το ΣΕΚΕ θα σκληρύνει τη στάση του υιοθετώντας την επαναστατική γραμμή της Τρίτης Διεθνούς (μετονομαζόμενο σε ΚΚΕ) και το σύνθημα περί ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης, ενώ ο λόγος των αστών πολιτικών μέσα και έξω από τη Βουλή θα

όμως παρόλα αυτά μέχρι το 1924 δεν είχε ακόμη αποφασίσει την ένταξή του στην Τρίτη Διεθνή. Α. Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β2, Αθήνα 2003, σ. 162-164.

6. Το καλοκαίρι του 1923 ξέσπασαν μεγάλες απεργίες λόγω της απόφασης του τότε υπουργού οικονομικών και ταυτοχρόνως πρόεδρου του ΣΕΒΒ και ιδιοκτήτη της ΑΓΕΤ, Ανδρέα Χατζηκυριάκου, να μειώσει τα εργατικά ημερομίσθια κατά 30-40%. Το κράτος, λόγω και των δικτατορικών εξουσιών που του είχαν δοθεί («Επανάσταση του 1922»), θα καταστείλει βίαια τις απεργίες και θα προχωρήσει εκτός από τις συλλήψεις απεργών και κομμουνιστών, σε κατάργηση με νομοθετικό διάταγμα των συνδικάτων. Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β2, ό.π., σ. 51.

7. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: 1922-1974*, Αθήνα 1995, σ. 19, 296.

8. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830 - 1940*, Αθήνα 1993, σ. 51-52, 295. Η ΓΣΣΕ θα αρχίσει να λειτουργεί ξανά κατόπιν νέου νομοθετικού διατάγματος στο τέλος του 1923, Λιβιεράτος, ό.π., σ. 37.

9. Public Record Office, FO 286/858, «Communistic Monthly Report», 7 Αυγούστου 1923.

10. Public Record Office, FO 286/858, Bentick (Άγγλος επιτετραμμένος στην Αθήνα) προς Curzon (Άγγλος υπουργός Εξωτερικών), 2 Ιουλίου 1923 και 8 Αυγούστου 1923.

11. Α. Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα: 1923-1928*, Αθήνα 1983, σ. 419.

αποκτήσει συγκεκριμένη αντικομμουνιστική κατεύθυνση. Τέλος, διάφορες ομάδες με στόχο το κυνήγι των κομμουνιστών θα ιδρυθούν και θα αρχίσουν να δρουν κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα αλλά και σε Αθήνα-Πειραιά, ενώ από κοντά θα συνδράμει και το κράτος με διάφορες πολιτικές καταστολής.

Με βάση τα παραπάνω και για τη διευκόλυνση της ανάλυσής μας επιλέχθηκε η ξεχωριστή μελέτη των τριών προαναφερθέντων επιπέδων αντικομμουνισμού κατά τα έτη 1924-1925, δηλαδή, η έρευνα και παρουσίαση: α) της επίσημης ιδεολογίας, όπως αυτή αποτυπωνόταν μέσα από το λόγο των πολιτικών, του Τύπου, του Πανεπιστημίου και των διανοουμένων, β) της κρατικής πολιτικής, όπως αυτή καθοριζόταν από τις διάφορες πρακτικές καταστολής, τα «σωφρονιστικά» μέτρα και την ψήφιση αντίστοιχων διαταγμάτων, γ) της δράσης διαφόρων κρατικών ή παρακρατικών αντικομμουνιστικών ομάδων και συνδικάτων.

Στο επίπεδο της επίσημης ιδεολογίας —ή αντι-ιδεολογίας όπως το έθεσαν οι Bernstein και Becker—¹² θα ξεκινήσουμε με το λόγο των πολιτικών και του Τύπου, όπου θα διαπιστώσουμε μια κρίσιμη αλλαγή στο λόγο των πολιτικών από τους πρώτους κύκλους μήνες του 1924. Ο Γ. Καφαντάρης, κατά τη σύντομη πρωθυπουργία του τον Φλεβάρη του 1924,¹³ τονίζοντας στις προγραμματικές του δηλώσεις ότι κύριος στόχος της κυβέρνησής του ήταν η τήρηση της τάξης —κάνοντας τη διευκρίνιση ότι ως τάξη εννοούσε την εσωτερική ασφάλεια, την κοινωνική γαλήνη και τα δίκαια των φιλήσυχων πολιτών— και η στροφή «εναντίον των αρνητικών στοιχείων της χώρας», όπου ως αρνητικά στοιχεία εννοούσε σαφώς τους κομμουνιστές,¹⁴ εγκαινιάζε τον νέο τρόπο με τον οποίο το κράτος θα έβλεπε εφεξής τους κομμουνιστές, δείχνοντας ότι πλέον θα αποτελούσαν κεντρικό στόχο της κρατικής πολιτικής. Ένα μήνα αργότερα, ο νέος πρωθυπουργός Α. Παπαναστασίου επιβεβαίωνε την παραπάνω τάση, ξεκινώντας σειρά αντικομμουνιστικών λόγων σε σωματεία με στόχο να απομακρύνει τους εργάτες από τους κομμουνιστές,¹⁵ δείχνοντας έτσι την αδυναμία ακόμη και της αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού να αποφύγει τον αντικομμουνιστικό λόγο και την ανάγκη της να συνδράμει και αυτή στην πρόληψη του κομμουνιστικού κινδύνου. Τέλος, ο τρίτος κατά σειρά βενιζελικός πρωθυπουργός του 1924, ο Θ. Σοφούλης, εγκαινιάσε την πρακτική της απόδοσης αποκλειστικών ευθυνών για τις απεργιακές κινητοποιήσεις στους κομμουνιστές, επιχειρώντας να μεταφέρει

12. Bernstein, Becker, *ό.π.*, σ. 8.

13. Ο Γ. Καφαντάρης διαδέχτηκε τον Ε. Βενιζέλο στην πρωθυπουργία στις 6 Φεβρουαρίου 1924 κατόπιν αποχώρησης του τελευταίου λόγω ασθένειας και παρέμεινε σε αυτή τη θέση ως τις 12 Μαρτίου 1924.

14. *Πρακτικά των Συνετήσεων της Βουλής*, 11 Φεβρουαρίου 1924, σ. 205-207.

15. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 40-41, Σ. Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β2, *ό.π.*, σ. 140.

το βάρος της ευθύνης από το αστικό κράτος στον κομμουνισμό. Έτσι, κατά το καλοκαίρι του 1924, στη διάρκεια της απεργίας των εργατών αερίοφωτος και ηλεκτροκίνησης δήλωνε: « Η απεργία του προσωπικού της ηλεκτροκίνησης στερείται οιασδήποτε δικαίας αιτιολογίας, αποτελεί δε αναρχικήν απόπειραν κινουμένην υπό των κομμουνιστικών τάσεων ολίγων προσώπων». ¹⁶

Επικεφαλής όμως του αντικομμουνιστικού λόγου δεν ήταν οι παραδοσιακοί πολιτικοί, αλλά ο στρατηγός και πολιτευτής Γ. Κονδύλης, ο οποίος έχοντας αποκτήσει ιδιαίτερα μεγάλη δύναμη μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα των αντιβενιζελικών τον Οκτώβριο του 1923 εμφανιζόταν πλέον διατεθειμένος να αναλάβει έναν πιο αρχηγικό ρόλο. Αναλαμβάνοντας τον Μάρτιο του 1924 το Υπουργείο Εσωτερικών της κυβέρνησης Παπαναστασίου, ο Κονδύλης έκανε φανερές τις προθέσεις του να κυνηγήσει τους κομμουνιστές δίνοντας το στίγμα της πολιτικής που θα ακολουθούσε τους επόμενους μήνες, ανεξαρτήτως της κυβέρνησης που θα στήριζε. Πέραν των αντικομμουνιστικών μέτρων –στα οποία είχε σίγουρα επιρροή και θα αναλυθούν παρακάτω– ο Κονδύλης ήταν αυτός που άρχισε πρώτος τους (απύρινους) λόγους εναντίον των κομμουνιστών στο κοινοβούλιο με αποκορύφωμα την ομιλία την ημέρα της παραίτησής του από Υπουργός Εσωτερικών (10 Ιουνίου 1924), όπου κατηγορούσε ανοιχτά τον Παπαναστασίου για «μπολσεβικισμό». ¹⁷ Κατά την περίοδο της κυβέρνησης Σοφούλη, ο Κονδύλης όχι μόνο θα συνεχίσει αυτή την πολεμική εναντίον του κομμουνισμού αλλά θα προσπαθεί και να την διαχέει σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέτωπα. Έτσι, θα συνεχίσει να πιέζει την κυβέρνηση να στρέφεται εναντίον των κομμουνιστών και θα μιλά συχνά στη Βουλή εναντίον τους ¹⁸ ενώ η ίδρυση του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου του χρησίμευσε επίσης ως άρμα διάδοσης των ιδεών του εναντίον των κομμουνιστών.

Η οριστικοποίηση πάντως της νέας αυτής κατεύθυνσης του λόγου των πολιτικών θα επικυρωθεί επί της πρωθυπουργίας του τέταρτου κατά σειρά

16. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 47.

17. Γ. Δαρνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα ²1997, σ. 251-252.

18. Ενδεικτικοί είναι οι λόγοι του Κονδύλη στη σημαντική συνεδρία της 30 Ιουλίου 1924 όπου αναφερόμενος στο οικονομικό πρόγραμμα της κυβέρνησης Σοφούλη και στην εγκατάσταση των προσφύγων μετατόπιζε το βάρος από την ουσία (οικονομική ανασυγκρότηση μετά τον πόλεμο και αποκατάσταση προσφύγων) στον τρόπο αντιμετώπισης των κομμουνιστών: «Δεν δυνάμεθα παρά να είμεθα απολύτως ευχαριστημένοι διότι το προσφυγικόν ζήτημα το οποίον αποτελεί το μεγαλύτερον ζήτημά μας σήμερον, το οποίον δύναται να αποβή και κοινωνικόν πρόβλημα δια της εκμεταλλεύσεως των προσφύγων υπό του κομμουνισμού, το προσφυγικόν ζήτημα θα απασχολήση την Κυβέρνησιν [...] Η μάζα η μερίστη του Ελληνικού λαού είναι αγροτική, συμφέρον δε του Ελληνικού λαού είναι όπως η αστική, η αγροτική τάξις και η εργατική η μη κομμουνίζουσα αποτελέσωσιν εν σύνολον ισχυρόν, το οποίον να αντιτάξωσι κατά της ασθeneίας της εποχής αυτής, κατά του κομμουνισμού». *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής*, 30 Ιουλίου 1924, σ. 1115-1116.

πρωθυπουργού κατά το έτος 1924, του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Ο στενός συνεργάτης του Βενιζέλου και εκπρόσωπος της λεγόμενης «δεξιάς» πτέρυγας των Φιλελευθέρων, υπογράμμιζε στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του τον Οκτώβριο του 1924: «Είναι όμως εξ άλλου η κυβέρνηση σταθερώς αποφασισμένη [...] να επιβάλει το κράτος των νόμων και να πατάξει άνευ δισταγμού πάσαν ανατρεπτικήν ενέργειαν, είτε ομάδων, είτε ατόμων»,¹⁹ υπονοώντας τους κομμουνιστές, ενώ ο Γάλλος πρέσβης σχολίαζε πως η κυβέρνηση αυτή είχε διπλό στόχο: α) να προστατέψει τη νεοσύσταθείσα δημοκρατία από τους στρατιωτικούς και β) να προστατέψει την Ελλάδα από τον «μπολσεβικισμό».²⁰

Η επαναφορά του Γ. Κονδύλη στο Υπουργείο Εσωτερικών ήρθε να επιβεβαιώσει το στίγμα της νέας κυβέρνησης και να τονώσει τον αντικομμουνιστικό λόγο στη Βουλή. Στις πρώτες σοβαρές εργατικές κινητοποιήσεις που θα κληθεί να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση στην Καβάλα, ο Μιχαλακόπουλος, κατόπιν υποδείξεων του Κονδύλη, θα δει αμέσως κομμουνιστικά φαντάσματα και θα σπεύσει να δηλώσει στη Βουλή πως «από ημερών, κύριοι, είχαν περιέλθει εις την Κυβέρνησιν πληροφορίες τινές, ότι η κομμουνιστική κίνησις μέλλει να προσλάβη χαρακτήρα τινά βιαιότερον».²¹ Το γεγονός ότι λίγες μέρες αργότερα θα αποκαλυφθεί στη Βουλή ότι τα επεισόδια της Καβάλας δεν ήταν «κομμουνιστικές εξεγέρσεις» αλλά αντιδράσεις των καπνεργατών στην κερδοσκοπία των παραγωγών καπνού²² δεν θα εμποδίσει τον Μιχαλακόπουλο να φτάσει στο σημείο να υποστηρίξει τον υπουργό του μέχρι τέλους, αρνούμενος να τον αναγκάσει σε παραίτηση, ζητώντας εκ νέου ψήφο εμπιστοσύνης ενώ δεν είχαν παρέλθει μερικές εβδομάδες από τον διορισμό του.²³

Φαντάσματα και ασθένειες της εποχής όμως δεν έβλεπαν μόνο ο Κονδύλης και ο Μιχαλακόπουλος. Και άλλοι βουλευτές εισήγαγαν αντίστοιχα στους λόγους τους στη Βουλή κατ' αυτή την περίοδο αντικομμουνιστικά στοιχεία. Ο συντηρητικός Γ. Φραγκούδης, ο δικτατορικών τάσεων Θ. Πάγκαλος, ο μετριοπαθής Γ. Ροδόπουλος, ο «αγροτικός» Α. Δενδρινός και άλλοι θα αρχίσουν σιγά-σιγά να αναφέρονται στον κομμουνιστικό κίνδυνο, φτάνοντας πολλές φορές στα άκρα.²⁴

19. Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, Αθήνα 2000 (α' έκδοση 1947), σ. 180.

20. Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique et Commerciale, Europe, série Z, Grèce, τ. 59, Marcilly (Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα) προς Herriot (Πρωθυπουργός Γαλλίας), 9 Οκτωβρίου 1924.

21. *Πρακτικά των Συνζητήσεων της Βουλής*, 11 Νοεμβρίου 1924.

22. *Ο.π.*, 20 Νοεμβρίου 1924.

23. *Ο.π.*, 22 Νοεμβρίου 1924.

24. Βλ. ενδεικτικά *Πρακτικά των Συνζητήσεων της Βουλής* 11, 19, 20, 22 Νοεμβρίου 1924, 30 Ιανουαρίου, 9 Φεβρουαρίου 1925. Χαρακτηριστικότερο όλων, το επεισόδιο στη

Όσον αφορά τον αντικομμουνιστικό λόγο στον Τύπο, η στροφή που παρατηρείται και εδώ αφορά κυρίως τη μεγαλοποίηση των διαστάσεων της κομμουνιστικής δραστηριότητας και την εντατικοποίηση των προσπαθειών αντιμετώπισής της. Έτσι, το 1924 βλέπουμε ίσως για πρώτη φορά όλες σχεδόν τις πολιτικές τάσεις της εποχής να εκφράζονται μέσα από τα έντυπα όργανά τους με τόσο φανερά επιθετικό τρόπο και τόνο εναντίον του κομμουνισμού, θεωρώντας τον άμεσο κίνδυνο για την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Τόσο το *Ελεύθερον Βήμα* των βενιζελικών, όσο και η *Καθημερινή* των αντιβενιζελικών δεν θα διαφοροποιούνται ιδιαίτερα όσον αφορά τα άρθρα τους σχετικά με τον κομμουνιστικό κίνδυνο στη χώρα, ενώ εθνικιστικές εφημερίδες όπως τα *Μακεδονικά Νέα* —που εκδιδόταν από το 1924 στη Θεσσαλονίκη και ήταν όργανο του Γ. Κονδύλη— προέβλεπαν ακόμη και κομμουνιστικές επαναστάσεις στην Μακεδονία από τους καπνεργάτες για το φθινόπωρο του 1924.²⁵ Ως και το όργανο των Δημοκρατικών του Παπαναστασίου, η *Δημοκρατία*, δεν δίσταζε να δημοσιεύει αντικομμουνιστικά άρθρα, εντασσόμενη και αυτή στο γενικότερο κλίμα της εποχής.²⁶

Σημαντική ήταν και η εμφάνιση του σοβαρού βασιλικού-αντιβενιζελικού περιοδικού *Νέα Εποχή*,²⁷ του οποίου το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε στις 28 Σεπτεμβρίου 1924.²⁸ Το περιοδικό αυτό, θα δημοσιεύσει στο τέταρτο κιόλας τεύχος του ένα αντικομμουνιστικό άρθρο του δημοσιογράφου και δικηγόρου Στυλ. Κωστόγιαννη με τίτλο («πρός επιτυχίαν της εθνικής και κοινωνικής αγωγής» στο οποίο αναφερόταν λεπτομερώς στην απειλή του «ερυθρού κινδύνου», ενώ ο εκδότης του περιοδικού το παρουσίαζε ως άρθρο «εξόχου ενδιαφέροντος και καθολικής σπουδαιότητας, αποτελούν μέρος του προγράμματός του περιοδικού», το οποίο μάλιστα γι' αυτό το λόγο θα παραχωρούσε τις στήλες του σε

Βουλή στις 30 Ιουλίου 1924 όπου ο Γ. Φραγκούδης θα κατηγορήσει το υπό ψήφιση διάταγμα «Περί παροχής γαιών στους συνεταιρισμούς δημοσίων υπαλλήλων» ως κομμουνιστικό και ως αρχή εγκαθίδρυσης του Μπολσεβικισμού και ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Γ. Μαρής θα απεύσει να το αποσύρει. *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής*, 30 Ιουλίου 1924, σ. 1155.

25. Βλ. ενδεικτικά, φύλλα 18 Ιουνίου και 8-11 Αυγούστου 1924.

26. Βλ. ενδεικτικά φύλλο της 1 Ιανουαρίου 1924, όπου αναφέρεται στις απεργίες του καλοκαιριού του 1923 ως κομμουνιστικές και μεταξικές εξεγέρσεις.

27. Καθώς οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί, έχοντας επιλέξει να απόσχουν από τις εκλογές του 1923, δεν είχαν φωνή μέσα στη Βουλή, η παρουσία τους σε περιοδικά όπως το προαναφερθέν αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα.

28. Το περιοδικό εκδιδόταν από τον αντιβενιζελικό Ιωάννη Μαλλώση, μέλος των προεδρείων της Βουλής το 1933-5, ο οποίος το 1926 εξέδωσε μια βιογραφία του Δ. Γούναρη, ιδρυτή και ηγέτη του Αντιβενιζελισμού. Στο περιοδικό αυτό δημοσίευε άρθρα όλη η πολιτική ηγεσία του αντιβενιζελισμού εκείνη την εποχή (Π. Τσαλδάρης, Κ. Δεμερτζής, Ι. Μεταξάς κ.ά.).

όλες της πολιτικές δυνάμεις, που θα ήθελαν να δημοσιεύσουν κάτι επί του θέματος με στόχο «να εμφανίσωσι τον Ερυθρόν κίνδυνον εν τη πραγματική αυτού υποστάσει».²⁹ Τουλάχιστον για τους επόμενους μήνες το περιοδικό πράγματι παρέμεινε συνεπές σε αυτή τη γραμμή του και σχεδόν σε κάθε τεύχος υπήρχε ένα άρθρο που παρουσίαζε τον κομμουνισμό ως πραγματικό κίνδυνο για την Ελλάδα και αναφερόταν στους τρόπους καταπολέμησής του.³⁰

Παράλληλα με τις δημοσιεύσεις στον Τύπο, εμφανίστηκαν και τα πρώτα καθαρά αντικομμουνιστικά βιβλία όπως το *Τι εστί Μπολσεβικισμός* του Α. Ανδρόνικου (Αθήνα 1925) και το *Ο κομμουνισμός εις το Μαράσλειον των Χ. Δημητρακόπουλου, Κ. Κάρμα, Ι. Γεννηματά* (Αθήνα 1925).

Όσον αφορά την πολιτική του κράτους απέναντι στον κομμουνισμό, και αυτή θα αλλάξει ριζικά κατά τη διάρκεια των ετών 1924-1925, περνώντας από τη σοποραδική κατάπνιξη απεργιών και διαδηλώσεων σε πιο συστηματικά μέτρα πρόνοιας και καταστολής. Έτσι, μια σειρά νέων μέτρων θα εγκαινιαστούν κατ' αυτή την περίοδο, δημιουργώντας τη βάση πάνω στην οποία θα πατούσαν στέρεα οι επόμενες γενεές.

Η κρατική παρέμβαση θα αρχίσει από τον χώρο της εκπαίδευσης. Εκτός από την αντικομμουνιστική κίνηση καθηγητών στο Πανεπιστήμιο,³¹ μετά τις μεγάλες φοιτητικές κινητοποιήσεις του Νοεμβρίου 1924, η πρυτανεία και η κυβέρνηση θα προσπαθήσουν να οργανώσουν αντικομμουνιστικές διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο, αρχίζοντας από τη Φιλοσοφική Σχολή στις 16 Νοεμβρίου 1924, χωρίς όμως επιτυχία.³² Όσον αφορά την ανώτερη εκπαίδευση, πεδίο μάχης αποδείχτηκε το Μαράσλειο και η Παιδαγωγική Ακαδημία, δύο νεοσύστατοι θεσμοί που ιδρύθηκαν κατά το ίδιο έτος.³³ Εκεί, η χρήση της δημοτικής γλώσσας από τον Δ. Γληνό και τον Α. Δελμούζο³⁴ οδήγησε στον χαρακτηρισμό των νέων ιδρυμάτων ως κέντρων κομμουνιστικής προπαγάνδας και των καθηγητών

29. Ι. Κωστόγιαννης, *Νέα Εποχή*, τ. 4, 1924, σ. 93.

30. Μάλιστα στις αρχές του 1925 ο εκδότης θα συντάξει ερωτηματολόγιο απευθυνόμενο προς όλους τους ηγέτες του αντιβενιζελισμού, με οκτώ ερωτήσεις περί της πολιτικής κατάστασης, μία εκ των οποίων ήταν κατά πόσο θεωρούσαν τον Μπολσεβικικό κίνδυνο σοβαρό για την Ελλάδα και αν γινόταν η Ελλάδα να συμπράξει με τα αλλά βαλκανικά κράτη για να αποσοβήσει αυτό τον κίνδυνο (τεύχος 15, 1 Ιανουαρίου 1925). Στα επόμενα τεύχη θα απαντήσουν στις ερωτήσεις αυτές με άρθρα τους όλοι οι επιφανείς αντιβενιζελικοί (Π. Τσαλδάρης, Κ. Δεμερτζής, Ι. Μεταξάς, Ι. Ράλλης κ.ά.).

31. Ορισμένοι από τους πιο γνωστούς καθηγητές ήταν οι Αδαμαντίου, Πεζόπουλος, Λογοθέτης και Σκάσσης. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 163.

32. Για τον τρόπο με τον οποίο απέτυχε η προσπάθεια βλ. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 163-165.

33. Για την ίδρυση, τους σκοπούς και τους στόχους της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και του Μαράσλειου κατά το 1923-1924, βλ. Α. Δημαράς (επιμ.) *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα 1974, τ. Β', σ. 137, 139-141.

34. *Ό.π.*

ως κομμουνιστών. Στα πλαίσια της μεγάλης συζήτησης που άνοιξε γύρω από την ύπαρξη κομμουνισμού στο Μαράσλειο –βάσει της οποίας δημοσιεύτηκε το βιβλίο *Ο κομμουνισμός εις το Μαράσλειον*, το οποίο κατηγορούσε ευθέως τους καθηγητές ως κομμουνιστές, ενώ ζητούσε τη διακοπή της λειτουργίας του πρότυπου σχολείου— θα ανατρεθεί ένα χρόνο αργότερα (Σεπτέμβριος 1926) από το Υπουργείο Δικαιοσύνης στον Αρεοπαγίτη Γ. Αντωνακάκη η διεξαγωγή έρευνας σχετικά με τα «Μαρασλειακά», η οποία όμως θα αποδείξει μόνο το μέγεθος της υπερβολής των κατηγοριών.³⁵

Πιο σημαντική όμως στο χώρο της εκπαίδευσης ήταν η παρέμβαση του κράτους μέσω οδηγίων και εγκυκλίων. Ήδη από το Γενάρη του 1924 είχαν δοθεί σαφείς οδηγίες προς τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων «όπως διά καταλλήλων διδασκαλιών εις την μαθητιώσαν νεολαίαν» εξουδετερώσουν την επιβλαβή για την πατρίδα κομμουνιστική προπαγάνδα,³⁶ ενώ στις 9 Ιουλίου 1924, εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας (υπ. αριθμ. 35016) σχετική με τους κομμουνιστές δασκάλους ανέφερε:

*Οι υπάλληλοι ούτοι, επίορκοι γινόμενοι του εαυτού των όρκου και καταχρώμενοι της προς τους αυτούς εμπιστοσύνης της πολιτείας, υποπίπτουσιν εις σφάλμα βαρύ περί την πειθαρχίαν, εφ' όσον εκμεταλλεόμενοι την θέσιν και το κύρος αυτών, εννοούσι την εξάπλωσιν της κομμουνιστικής προπαγάνδας πλησίον των μαθητών. Οι τοιοῦτοι δέον, συνεπείς προς εαυτούς, να παύσωσι παρέρχοντες τας υπηρεσίας αυτών προς το Κράτος, οὔ τας αρχάς δεν ασπάζονται, ει δ' ἄλλως, παραμένοντες, θα επισύρῃσι βαρείαν την ποινὴν του Νόμου.*³⁷

Τα νομοθετικά διατάγματα αποτέλεσαν το έτερο όπλο του κράτους στην καταπολέμηση του κομμουνισμού. Το νομοθετικό διάταγμα της 23 Απριλίου 1924 «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» –που έμεινε γνωστό και ως «κατοχυρωωτικόν»– υπήρξε η απαρχή της ελληνικής νομοθετικής προσπάθειας να ποινικοποιηθεί ο κομμουνισμός. Σύμφωνα με αυτό το διάταγμα επιτρεπόταν η δίκη από ένα ειδικό τμήμα του στρατοδικείου Αθηνών και η φυλάκιση μέχρι και 6 μήνες όσων στρέφονταν με δηλώσεις τους εναντίον του

35. Ενδεικτικό της υπερβολής και του φανατισμού να αποδειχτεί η ύπαρξη κομμουνιστικού κινδύνου στην Ελλάδα ήταν η καταδίκη ακόμη και του Δ. Σολωμού ως φορέα κομμουνιστικών ιδεών. Γ. Αντωνακάκης, *Τα Μαρασλειακά*, Αθήνα 1926, σ. 28-30. Βλ. επίσης, Α. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 147, όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με το τελικό πόρισμα του Γ. Αντωνακάκη «το όλον ζήτημα των “Μαρασλειακών” ανήκει εις την σειράν της γνωστής διαμάχης των δύο γλωσσικών ιδεολογιών· η δημοτική... αυτή ήτον η πέτρα του σκανδάλου. Όλα τα άλλα αντιθρησκευτικότητες, αντεθνικότητες και ανηθικότητες ήσαν επιθέσεις μέσα, θεμιτά λογιζόμενα, κατά του κυρίως εχθρού, της δημοτικής...»

36. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 30.

37. Χ. Δημητρακόπουλος, Κ. Κάρμας, Ι. Γεννηματάς, *Ο κομμουνισμός...*, *ό.π.*, σ. 39-40.

πολιτεύματος.³⁸ Αν και ως εχθροί του πολιτεύματος θεωρούνταν οι βασιλικοί, στην πράξη, το διάταγμα χρησιμοποιήθηκε και εναντίον των κομμουνιστών.³⁹ Το άλλο διάταγμα που λειτούργησε συμπληρωματικά στη δίωξη των κομμουνιστών ήταν το διάταγμα «περί επιτροπών δημοσίας ασφαλείας», το οποίο επίσης εκδόθηκε από την κυβέρνηση Παπαναστασίου, στις 19 Απριλίου 1924. Και αυτό το διάταγμα, που είχε εκδοθεί για άλλο σκοπό –την καταπολέμηση της ληστείας,⁴⁰ που εκείνη την εποχή αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα για την ελληνική επαρχία– χρησιμοποιήθηκε τελικά εναντίον των κομμουνιστών, ιδίως μετά τον Αύγουστο του 1924 και τον εκτοπισμό του Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ Σ. Μάξιμου,⁴¹ αφού οποιοσδήποτε ύποπτος για πράξεις αντίθετες με τη δημόσια τάξη, την ειρήνη και την ασφάλεια του κράτους μπορούσε είτε να εξοριστεί είτε να απελαθεί χωρίς δίκη.⁴²

Στο πλαίσιο της πρακτικής αντιμετώπισης των κομμουνιστών, μια σειρά νέων μέσων προστέθηκαν και στο οπλοστάσιο της αστυνομίας και του στρατού. Πρώτα απ' όλα, η πρώτη Σχολή Αστυνομίας Πόλεων, που ιδρύθηκε από τους Άγγλους το καλοκαίρι του 1919 στην Κέρκυρα⁴³ και της οποίας οι πρώτοι σπουδαστές θα αποφοιτήσουν το 1923, περιλάμβανε ειδικά μαθήματα εκπαίδευσης στην παρακολούθηση κομμουνιστών.⁴⁴ Έτσι, με την επέκταση του θεσμού της Αστυνομίας Πόλεων στην Πάτρα, τον Πειραιά και τελικά την Αθήνα το 1925,⁴⁵ τα σώματα ασφαλείας θα εμπλουτιστούν με ανθρώπινο δυναμικό ειδικευμένο στην παρακολούθηση της κομμουνιστικής δραστηριότητας. Η ίδρυση της πρώτης υπηρεσίας πληροφοριών με διευθυντή τον γνωστό αντικομμουνιστή Γ. Φεσσόπουλο⁴⁶ –ο οποίος ήταν και ο διευθυντής της πρώτης Γενικής Υπη-

38. Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998, σ. 645, Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 350-351.

39. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 31, Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 22.

40. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 344.

41. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 31.

42. Οι επιτροπές αποτελούνταν από τον Νομάρχη, τον Διοικητή της τοπικής Χωροφυλακής και τον εισαγγελέα εφετών. Ο μόνος που είχε δικαίωμα να ακυρώσει τις αποφάσεις των επιτροπών αυτών ήταν ο υπουργός Εσωτερικών. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 21 Απριλίου 1924.

43. *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Ιανουαρίου 1925, Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τ. 3, Αθήνα 1978, σ. 47.

44. Α. Δάγκας, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des ouvriers de tabac 1918-1928*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 344.

45. *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Ιανουαρίου 1925, Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 47.

46. Σ. Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925-1967)», *Αρχαιοτάξιο* τ. 5, 2003, σ. 56, Γ. Φεσσόπουλος, *Η διαφώτισις ή προπαγάνδα*, Αθήνα 1948, σ. 27, 29.

ρεσίας Ασφαλείας του Κράτους, που ιδρύθηκε τον αμέσως επόμενο χρόνο με στόχο τον έλεγχο του κομμουνισμού⁴⁷— θα δώσει ακόμη ένα ισχυρό εργαλείο στα χέρια της αστυνομίας.⁴⁸

Παράλληλα, σε συνδυασμό με τα κέντρα πληροφοριών της αστυνομίας, από το 1924 και ύστερα φαίνεται ότι ανέλαβε παρόμοια καθήκοντα και ο στρατός. Από τον Ιανουάριο 1924 θα εκδοθούν απόρρητες διαταγές από το δεύτερο γραφείο του ΓΕΣ προς όλες τις πολιτικές, στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές με τις οποίες θα ζητούνται: α) η διαβίβαση όλων των εγγράφων σχετικά με τον κομμουνισμό στην Ελλάδα, β) ο συντονισμός όλων των οργάνων της αρχής, του στρατού και της χωροφυλακής για την παρακολούθηση των κομμουνιστών ώστε να εξασφαλισθεί μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και, τέλος, γ) οδηγίες από το υπουργείο Οικονομικών για την καταπολέμηση των εργατών κομμουνιστών.⁴⁹ Έτσι, από τότε και μετά ουσιαστικά τα 2α Επιτελικά Γραφεία όλων των σωμάτων του στρατού θα αναλάβουν το ρόλο να δίνουν πληροφορίες σχετικά με τον κομμουνισμό και φυσικά να τον καταπολεμούν όποτε μπορούν. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας λειτουργίας του στρατού ήταν το περιστατικό της απειλούμενης απεργίας των εργατών της γαλλικής Εταιρείας Ηλεκτρισμού και Τροχιοδρόμων στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1924, που ματαιώθηκε ύστερα από την παρέμβαση του Α. Οθωναίου, Διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού, του οποίου το 2ο Επιτελικό Γραφείο μάλιστα έδωσε

47. Κ. Σκορδίλης, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο» *Ιστορ* 7 (1994) 45. Η περίπτωση του Γ. Φεσσόπουλου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν κοιτάξει κανείς τη βιβλιογραφική του παραγωγή (*Ο κομμουνισμός εν τη πράξει*, 1927, *Η εξέλιξις του κομμουνισμού εν Ρωσία*, 1929, κ.ά.). Αυτά τα βιβλία είναι σοβαρά, έχουν άρτια δομή και είναι καλά τεκμηριωμένα με στοιχεία και πηγές από τη Ρωσία σε αντίθεση με άλλα αντικομμουνιστικά βιβλία της εποχής, τα οποία χαρακτηρίζονται από υστερία, υπερβολή, ύβρεις και έλλειψη τεκμηρίωσης (χαρακτηριστικά αναφέρω τα βιβλία *Ο κομμουνισμός και οι χιλιασταί*, 1928, όπου οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως αντίχριστοι που πρέπει να παταχθούν όπως και οι άλλοι εχθροί της εκκλησίας, Βολταίρος, Ρενάν κλπ., ή το *Τι εστί Μπολσεβικισμός* του Α. Ανδρόνικου, 1925, όπου οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως Εβραίοι, Μασόνοι κλπ., που συνωμοτούν για να κυριαρχήσουν στον κόσμο). Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Φεσσόπουλος έκανε σοβαρό έργο για την καταπολέμηση του κομμουνισμού απευθυνόμενος όχι μόνο στους ήδη στρατευμένους αντικομμουνιστές αλλά και σε ένα «αριστερό» κοινό. Σκοπός του ήταν μάλλον να πείσει αυτούς που είχαν ήδη ενταχθεί στον ευρύτερο χώρο της αριστεράς για τα κακά του κομμουνισμού με σοβαρότητα, χωρίς υστερίες οι οποίες δεν θα είχαν κανένα αποτέλεσμα.

48. Α. Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, τ. Β2, ό.π., σ. 195. Βλ. επίσης Μ. Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ιστορ* 3 (1991) 66, όπου αναφέρεται ότι από τότε άρχισε να χρησιμοποιείται η αστυνομία ως μέσο πολιτικής καταστολής της αριστεράς.

49. Φλούντζης, ό.π., σ. 29.

στον διευθυντή της εταιρείας μια λίστα με τα ονόματα όλων των εργατών που θεωρούσε κομμουνιστές.⁵⁰

Η δράση του στρατού εντάθηκε ακόμη περισσότερο μέσα στο 1925, καθώς άρχισε να αυξάνεται η κομμουνιστική κίνηση στη γειτονική Βουλγαρία. Οι διάφορες υπηρεσιακές αναφορές του Γ' Σώματος Στρατού σχετικά με τη δράση των κομμουνιστών στη Βόρεια Ελλάδα άρχισαν να αυξάνονται,⁵¹ ενώ οι στρατιωτικές επεμβάσεις για την κατάπνιξη απεργιών άρχισαν να γίνονται πιο συχνές με χαρακτηριστικό παράδειγμα την επέμβαση στα Τρίκαλα τον Γενάρη του 1925, όπου ένα τάγμα 100 στρατιωτών θα καταφθάσει για να βοηθήσει τη χωροφυλακή να καταστείλει τις απεργίες, πράγμα που θα έχει ως αποτέλεσμα το θάνατο 6 εργατών και τον τραυματισμό πολύ περισσότερων.⁵² Αντίστοιχα το Α' Σώμα Στρατού θα επέμβει και θα διαλύσει στις 9 Μαρτίου 1925 τη συνδικαλιστική συγγέντρωση των δημοσίων υπαλλήλων στην Αθήνα,⁵³ κατόπιν εντολών του Μιχαλακόπουλου που θεωρούσε ότι «δεν είναι ανεκτός ο συνδικαλισμός εις το κράτος διότι αποτελεί αναρχίαν» και ότι «ο συνδικαλισμός πρέπει να εκλείψει από τας δημόσιας υπηρεσίας».⁵⁴ Τον ίδιο μήνα ο στρατός έλαβε εντολή από την κυβέρνηση να κλείσει και τα προσκείμενα στο κομμουνιστικό κόμμα συνδικάτα των Παλαιών Πολεμιστών, τα οποία είχαν αυξήσει τη δραστηριότητά τους, τους τελευταίους μήνες, θεωρούμενα πλέον ιδιαίτερα επικίνδυνα.⁵⁵

Το κράτος και ο στρατός όμως θα αναλάβουν και άλλες δραστηριότητες. Από το καλοκαίρι του 1924 η κυβέρνηση θα δώσει εντολή στις διοικητικές αρχές ώστε σε συνεννόηση με τις στρατιωτικές αρχές να καταρτίσουν εθνικιστικά εργατικά σωματεία⁵⁶ για να αντιπαρατεθούν στα κομμουνιστικά εργατικά

50. Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, τ. Β2, ό.π., σ. 87, Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique et Commerciale, Europe, série Z, Grèce, τ. 60, M.E. Dobrowolski (Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη) προς Herriot, 9 Φεβρουαρίου 1925.

51. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, τ. 108: Αναφορές του Γ' Σώματος Στρατού, τ. 73: Υπουργείο Εσωτερικών, τ. 85: Ο κομμουνισμός στη Μακεδονία, Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 286/931, Υποπρόξενος Κέρκυρας προς Cheetham (πρέσβης στην Αθήνα), 20 Μαρτίου 1925: Αναφορά της 23 Φεβρουαρίου 1925 του διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού Τσιρογιάννη από τα Ιωάννινα για την κατάσταση στην Ήπειρο, με τίτλο «Αναφορά αντικατασκοπείας».

52. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 124, Mazower, ό.π., σ. 76.

53. *Καθημερινή*, 10 Μαρτίου 1925, Λιβιεράτος, ό.π., σ. 132.

54. Γιατόπουλος, ό.π., σ. 196-197, *Ελεύθερον Βήμα*, 8 Μαρτίου 1925.

55. Για τον Αγγλο πρέσβη στην Αθήνα, τα συνδικάτα αυτά αποτελούσαν το πιο επικίνδυνο στοιχείο του κομμουνισμού. PRO, FO 286, 920, Cheetham προς Chamberlain, 16 Μαρτίου 1925.

56. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 49, Φλούντζης, ό.π., σ. 35.

σωματεία. Έτσι, θα ιδρυθεί για παράδειγμα το Εθνικό Εργατικό Κέντρο στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 1925 ύστερα από συνεργασία του νομάρχη Μακεδονίας Ι. Κανναβού με τον διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού Α. Οθωναίο, το οποίο σύμφωνα με το *Ελεύθερον Βήμα* θα προσελκύσει πολλές εκατοντάδες εργατών.⁵⁷ Αντίστοιχα, υπό την καθοδήγηση της κυβέρνησης, άρχισαν να οργανώνονται σε διάφορες πόλεις αντικομμουνιστικές συγκεντρώσεις, ενώ «ένα μέρος του Τύπου με την επικουρία κρατικών οργάνων χρησιμοποιήθηκε για να χωρίσει τους εργάτες σε εθνικόφρονες και αριστερούς».⁵⁸

Η προσχώρηση των Ελλήνων κομμουνιστών στην Τρίτη Διεθνή και η μετονομασία του ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1924 ταυτόχρονα με την υιοθέτηση του συνθήματος για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη, θα αναστατώσει ακόμη περισσότερο την κυβέρνηση, η οποία θα λάβει αμέσως επιπλέον μέτρα. Πριν το τέλος του έτους, ο υπουργός Δικαιοσύνης θα συστήνει στους εισαγγελείς να εξαντλούν κάθε αυστηρότητα εναντίον όσων «επιβουλεύονται την εδαφική ακεραιότητα της χώρας»,⁵⁹ ενώ ταυτόχρονα θα κληθεί και ο αρχηγός της βουλγαρικής μυστικής αστυνομίας στην Αθήνα ώστε να συντονιστούν τα αντικομμουνιστικά μέτρα.⁶⁰

Ως συνέπεια των παραπάνω μέτρων, ο Βρετανός πρέσβης ανακοίνωνε τον Μάρτιο του 1925 την ικανοποίησή του στην κυβέρνησή του για τον τρόπο δράσης της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου εναντίον του κομμουνισμού,⁶¹ ενώ ο ίδιος ο Α. Μιχαλακόπουλος έκανε έκκληση στους βιομήχανους της χώρας να τον συνδράμουν στον αγώνα εναντίον του κομμουνισμού,⁶² και καλούσε τον πρώην διευθυντή της μυστικής αστυνομίας της Ρωσίας για την παρακολούθηση της κομμουνιστικής κίνησης να έρθει στη Θεσσαλονίκη να διερευνήσει και να αποκαλύψει όλες τις κομμουνιστικές κινήσεις της περιοχής.⁶³

57. *Ελεύθερον Βήμα*, 6 Μαρτίου 1925.

58. Σ. Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, τ. Β2, ό.π., σ. 143.

59. *Ο.π.*

60. Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 68.

61. Για τη στάση των Άγγλων σχετικά με τον ελληνικό κομμουνισμό βλ. φάκελο του Public Record Office, FO 286/858, και ειδικά για τη σύνδεση των απεργιών του 1923 με τον κομμουνισμό, βλ. την αλληλογραφία του Άγγλου πρέσβη με το Υπουργείο Εξωτερικών της Αγγλίας 2 Ιουλίου και 8 Αυγούστου 1923.

62. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 130.

63. Ο πρώην διευθυντής της μυστικής αστυνομίας της Ρωσίας θα φτάσει στη Θεσσαλονίκη στις 4 Απριλίου 1925 και ο Μιχαλακόπουλος θα διατάξει ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό της περιοχής να τεθεί στη διάθεσή του για να τον βοηθήσει να εκπληρώσει την αποστολή του. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, φάκ. 85, εμπιστευτικό γράμμα του Μιχαλακόπουλου, 1 Απριλίου 1925 προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.

Κατά τη διάρκεια του 1925 θα διοργανωθεί και το πρώτο Εθνικό Συνέδριο (23-26 Απριλίου) το οποίο αποσκοπούσε «εις την καταπολέμησιν των εχθρών και διαφθορέων της θρησκείας, της γλώσσης, της οικογενείας, της ιδιοκτησίας, της ηθικής, της εθνικής συνειδήσεως και της πατρίδος», και στο οποίο προέδρευε ο γνωστός αντικομμουνιστής καθηγητής του Πανεπιστημίου και πρόεδρος της *Εθνικής Εταιρείας Ελληνισμός Νεολόγος* Καζάτζης⁶⁴ με την παρουσία του πρύτανη του Πανεπιστημίου Κωνσταντίνου Ζέγγελη, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου και του υπουργού Παιδείας Ι. Μανέτα.⁶⁵

Τέλος, από το επίπεδο της ιδεολογικής παρέμβασης για την καταπολέμηση του κομμουνισμού, δεν έλειψε η Εκκλησία. Την περίοδο των μεγάλων απεργιών της άνοιξης του 1925, η Ιερά Σύνοδος θα βγάλει εγκύκλιο «όπως ειδικώς επισητηθή η προσοχή των Ελλήνων εργατών επί των μεταξύ αυτών καταβαλλομένων επιμόνων ενεργειών ξένης αντιθρησκευτικής και αντιχριστιανικής προπαγάνδας... Η ξένη αυτή προπαγάνδα εισηγείται ψευδώς εις τους εργάτας την ιδέαν ότι η θρησκεία είναι 'όπιον' του λαού και ότι διά της υποστηρίξεως της κεφαλαιοκρατίας εμποδίζει την βελτίωσιν της θέσεως των εργατών. Τοιαύτη κακόβουλος εισήγησις σκοπόν έχει να παρασύρη τους εργάτας εις ανατροπάς και εις αναρχίαν.»⁶⁶

Όσον αφορά τη δράση των διαφόρων κρατικών ή παρακρατικών αντικομμουνιστικών ομάδων και συνδικάτων, το φθινόπωρο του 1924 θα ιδρυθούν από τον υπουργό Εσωτερικών Γ. Κονδύλη οι «Κυνηγίοι», οι πρώτες ένοπλες ομάδες εργατών και αξιωματικών που τρομοκρατούσαν και συλλάμβαναν παράνομα κομμουνιστές στη Δράμα και σε άλλες πόλεις της Βορείου Ελλάδος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δράσης τους ήταν η επίθεση στα γραφεία του τοπικού φιλοκομμουνιστικού σωματείου στη Δράμα τον Νοέμβρη, όπου αφού έδειραν όσους βρήκαν εκεί, τους οδήγησαν στα κρατητήρια της Αστυνομίας και παραπέμφθηκαν αυθημερόν σε δίκη,⁶⁷ ενώ οι κομμουνιστές εργάτες που είχαν συλληφθεί για τα επεισόδια της Καβάλας κατά τον ίδιο μήνα παρέμειναν για πολύ καιρό φυλακισμένοι παρόλα τα αιτήματα για αποφυλάκισή τους από φορείς συνδικάτων, σωματείων και συλλόγων όλων των αποχρώσεων.⁶⁸

64. Ο Ν. Καζάτζης θα δημοσιεύσει τρία χρόνια αργότερα το βιβλίο *Ο Μαρξισμός Εθνικός Κίνδυνος*, Αθήνα 1928.

65. *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Απριλίου 1925.

66. *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Απριλίου 1925.

67. Μαρκέτος, «Η Ελληνική Αριστερά», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, ό.π., τ. Β2, σ. 143, *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής*, Νοέμβριος 1924.

68. Τουλάχιστον μέχρι τον Ιανουάριο του 1925 θα καταφθάνουν συνεχώς εκκλήσεις στο Κοινοβούλιο για απελευθέρωσή τους. *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής*, Νοέμβριος 1924-Ιανουάριος 1925.

Αντίστοιχα σωματεία, ομάδες και εργατικές ενώσεις θα δημιουργηθούν και αλλού στη Βόρειο Ελλάδα με στόχο πάντα τη δράση εναντίων των κομμουνιστών. Τέτοιες ήταν οι «Εθνικές Εργατικές Ενώσεις», ο «Σύλλογος Εθνικών Δημοκρατικών Εργατών» το 1924,⁶⁹ και η «Πρόοδος» το 1925.⁷⁰

Εκτός όμως από τη Βόρειο Ελλάδα, αντίστοιχες ομάδες είχαν ιδρυθεί και στην Αθήνα από τον Σεπτέμβριο του 1924. Τέτοιες ήταν οι «Σύνδεσμοι προς καταπολέμησιν της εσωτερικής αναρχίας και προστασίαν της θρησκείας, πατρίδος, οικογενείας και κοινωνίας»,⁷¹ όπως ο «Σύλλογος Εθνικής και Κοινωνικής Αγωγής», ο οποίος είχε σαν στόχο την «δια παντός νομίμου μέσου ταχίστην συγκεντρωτικήν οργάνωσιν των εθνικών δυνάμεων προς πρόληψιν και ανατροπήν πάσης ανατρεπτικής προσπαθείας κατά της καθεστηκυίας τάξεως και των εθνικών ιδεωδών» και το να αποφύγει η ελληνική κοινωνία «τον μπολσεβικισμόν, τον αναρχισμόν και πάντα κακοποιόν εσμόν».⁷² Αντίστοιχες ήταν και οι αντικομμουνιστικές ομάδες που είχαν οργανωθεί από τον Κονδύλη στον Πειραιά κατά την ίδια περίοδο,⁷³ όπως και τα σωματεία «Εθνικής Δημοκρατικής Νεολαίας» που δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με τις διακηρύξεις του υπουργού, για «να περισώση από την γενικήν νόσον της καταπτώσεως του πατριωτικού φρονήματος τουλάχιστον τους νέους από 18 ως 23 ετών».⁷⁴

Από τα παραπάνω ίσως έγινε φανερό ότι ο αντικομμουνισμός αλλάζει μορφή από το 1924 και μετά, και γίνεται πιο συστηματικός, πιο αποτελεσματικός και πιο σκληρός. Στη συνέχεια του παρόντος άρθρου γίνεται μια πρώτη προσπάθεια να αναλυθούν και να ερμηνευθούν ορισμένοι από τους λόγους για τους οποίους συντελέστηκε αυτή η αλλαγή.

Οι 1.500.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία που συνέρρευσαν στην Ελλάδα μετά τον Αύγουστο του 1922, εκ των οποίων οι περισσότεροι βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, σε συνδυασμό με το πλήθος αποστρατευμένων στρατιωτών και αξιωματικών των κατώτερων κοινωνικών τάξεων,⁷⁵ τροφοδότησαν με νέα

69. *Ο.π.*, 11, 24 Νοεμβρίου 1924, σ. 136, 368.

70. Το σωματείο αυτό δημιουργήθηκε στη Δράμα σαν αντίβαρο στο υπάρχον και σχετικά ισχυρό κομμουνιστικό σωματείο «Ευδαιμονία». Γ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος...*, Αθήνα, Οδυσσέας, χ.χ., σ. 196. Για την αποτελεσματικότητα της δράσης των «Εθνικών Σωματείων» στη Δράμα κατά του κομμουνισμού βλ. και άρθρο, «Τα Εθνικά Σωματεία και οι κομμουνισταί», *Μακεδονικά Νέα*, 14 Σεπτεμβρίου 1924.

71. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 32, *Ελεύθερον Βήμα*, 17 Σεπτεμβρίου και 12 Οκτωβρίου 1924.

72. Κωστόγιαννης, *ό.π.*, σ. 93, 96.

73. *Ο Ριζοσπάστης*, 24 Οκτωβρίου 1924.

74. *Πρακτικά των Συνελητήσεων της Βουλής*, 19 Νοεμβρίου 1924, σ. 296.

75. Για την αλλαγή στη σύνθεση του σώματος των αξιωματικών και την εισροή αξιωματικών από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977, σ. 101-104.

δεδομένα την ελληνική πολιτική και κοινωνική σκηνή. Εάν λοιπόν οι αστοί πολιτικοί –βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί– έβλεπαν μέχρι το 1922 στο ΣΕΚΕ μια μικρή ομάδα ανθρώπων που δεν μπορούσε να απειλήσει το αστικό καθεστώς και η οποία είχε πολύ μικρά περιθώρια ανάπτυξης, από το 1924 και μετά άρχισαν να βλέπουν στους πρόσφυγες μια μάζα ανθρώπων που εύκολα θα μπορούσε να ενταχθεί στο κομμουνιστικό κίνημα. Χαρακτηριστική της παραπάνω αντίληψης για τους πρόσφυγες και τον κομμουνιστικό κίνδυνο εκείνη την εποχή ήταν η δήλωση του βουλευτή Κ. Ζαβιτσιάνου, τον Μάιο του 1924, με αφορμή μάλιστα τη διαμάχη περί δημοκρατίας-βασιλείας: «Το δημοκρατικόν πολίτευμα [...] δεν διατρέχει κανέναν κίνδυνον (από τους βασιλικούς) [...] Κίνδυνον μόνον διατρέχει εκ της κινήσεως η οποία παρατηρείται εις μικράν επί του παρόντος τάξιν εργατών και προσφύγων, και την οποίαν πρέπει να αντιμετωπίση σοβαρώς η Κυβέρνησις πριν εξαπλωθή και φέρη την αποσύνθεσιν και το χάος, τα οποία έφερον αλλού».⁷⁶ Τον κίνδυνο επισήμανε και ο Γ. Κονδύλης κατά την ίδια περίοδο (Ιούλιος 1924): «το προσφυγικόν ζήτημα το οποίον αποτελεί το μεγαλύτερον ζήτημά μας σήμερα, το οποίον δύναται να αποβή και κοινωνικόν πρόβλημα δια της εκμεταλλεύσεως των προσφύγων υπό του κομμουνισμού [...]».⁷⁷ Αντίστοιχη ήταν και η στάση των βασιλικών απέναντι στο ζήτημα. Το βασιλικό περιοδικό *Νέα Εποχή* δημοσίευε ένα άρθρο στα τέλη Νοέμβρη 1924 στο οποίο αναφερόταν πως ο κομμουνισμός «τείνει να λάβη την ζωηροτέραν μορφήν λόγω εντελώς ιδιαιτέρων συνθηκών, ας ητίασεν η συσσώρευσις μεγάλου πληθυσμού ανθρώπων εστερημένων των πρώτων μέσων της υπάρξεως».⁷⁸ Έτσι άρχισε μια πολιτική με δύο στόχους από την πλευρά των κυβερνήσεων: από τη μία να τραβήξουν αυτή τη μάζα των προσφύγων προς τα ήδη υπάρχοντα αστικά κόμματα και από την άλλη να περιορίσουν όσο το δυνατόν περισσότερο την επιρροή του ΚΚΕ με οποιοδήποτε μέσο.⁷⁹

Όσον αφορά τις υπάρχουσες θεωρίες για τους λόγους ανάπτυξης του αντικομμουνισμού, ο Ρούσσος Κούνδουρος παρατήρησε: «Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η ελληνική άρχουσα τάξη βρέθηκε και οικονομικά και κοινωνικά να αμύνεται ενάντια σε πιέσεις χωρίς δύναμη ή στόχο ανατροπής του κοινωνικού συστήματος αλλά πάντως με επιτακτικά καθημερινά κοινωνικά αιτήματα». Αυ-

76. *Εφημερίς των Συνδητήσεων της Βουλής*, 25 Μαΐου 1924, σ. 81.

77. *Εφημερίς των Συνδητήσεων της Βουλής*, 30 Ιουλίου 1924, σ. 1115-1116.

78. Β. Παπαβασιλείου, «Δράσις, Αντίδρασις, Συμβιβασμός», *Νέα Εποχή*, τ. 10, 1924, σ. 276.

79. Όπως επισήμανε και ο Γ. Γιαννακόπουλος «όλες οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις επεδίωξαν την ταχύτερη δυνατή αφομοίωση των προσφύγων, ώστε να αποφευχθούν κοινωνικές ταραχές και η διολίσθησή τους προς την κομμουνιστική ιδεολογία», Γ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα 1992, σ. 26.

τές οι κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις των εργαζομένων μεταφράστηκαν σε «κίνδυνο» και αυτός με τη σειρά του σε «κομμουνιστικό κίνδυνο», αφού στην πραγματικότητα το ΚΚΕ αδυνατούσε να κάνει οποιουδήποτε είδους κοινωνική επανάσταση. Έτσι ο αντικομμουνισμός που αναπτύσσεται μετά το 1922 ήταν ουσιαστικά «ένα είδος ταξικής απάντησης της άρχουσας τάξης μπροστά στην αδυναμία της να εξαλείψει τους λόγους της οικονομικής και κοινωνικής δυσαρέσκειας. Ήταν μια δυναμική επίθεση που προερχόταν από αδυναμία».⁸⁰ Η παραπάνω θεωρία δίνει μια εξήγηση και για τη γενικότερη στάση των κυβερνήσεων απέναντι στα εργατικά κινήματα τα οποία αντιμετωπίζονταν πολλές φορές ως επαναστατικές εκδηλώσεις που υποκινούσε το ΚΚΕ.⁸¹

Μια άλλη πλευρά του ζητήματος προσέγγισε ο Θ. Βερέμης, ο οποίος έδωσε έμφαση στο ζήτημα του αντικομμουνισμού των στρατιωτικών: «Οι επίλεκτοι των βενιζελικών αξιωματικών που είχαν λάβει μέρος στην εκστρατεία της Ουκρανίας αισθάνονταν αποτροπιασμό προς κάθε αριστερισμό, και δεν ξεχνούσαν ότι η κομμουνιστική προπαγάνδα στη Μικρά Ασία καλλιεργούσε την ηττοπάθεια στις μονάδες τους»,⁸² ενώ από την κινδυνολογία περί κομμουνιστικής επανάστασης οι στρατιωτικοί επωφελούνταν πολλαπλώς, ειδικά τα χρόνια 1922-1925, αφού τους επέτρεπε να επεμβαίνουν στην πολιτική με την ανοχή των αστών πολιτικών οι οποίοι είχαν ανάγκη ενός δυνατού στηρίγματος δια παν ενδεχόμενον.⁸³ Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας θα πρέπει να εντάξουμε και τις κατηγορίες του Κουνδύλη εναντίον του Παπαναστασίου για «μπολσεβικισμό», οι οποίες εξηγούνται τόσο λόγω της ανοχής που έδειχνε ο σοσιαλίζων πρωθυπουργός στην αντιπολεμική προπαγάνδα που έκαναν οι Παλαιοί Πολεμιστές μεταξύ των κληρωτών στο στρατό, όσο και λόγω των πολιτικών φιλοδοξιών του στρατηγού.⁸⁴

Ο ίδιος μελετητής όμως επικεντρώθηκε και στον ρόλο των διεθνών εξελίξεων κατ' εκείνη την εποχή για την ερμηνεία της ανάπτυξης του ελληνικού αντικομμουνισμού:

Η πολιτική ζωή στην Ελλάδα μετά το 1922 περνάει σε μια καινούργια εποχή. Επικρέμειται πάνω από το κεφάλι των αστών πολιτικών ο φόβος της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος, φόβος που προέρχεται από ενδείξεις στον διεθνή ορίζοντα. Πρώτα απ' όλα η Ρωσική Επανάσταση που απασχολεί τους

80. Ρ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα 1978, σ. 82-3.

81. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 40-41.

82. Θ. Βερέμης, *Οι Επεμβάσεις του Στρατού...*, ό.π., σ. 146.

83. Θ. Βερέμης, «Στρατός και Βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935», *Πρακτικά του Συμποσίου για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα 1988, σ. 38-39.

84. Θ. Βερέμης, *Οι Επεμβάσεις του Στρατού...*, ό.π., σ. 146.

πολιτικούς της εποχής. Από την παρουσία των εξαθλιωμένων προσφύγων που έρχονται χωρίς κανένα περιουσιακό στοιχείο και γεμίζουν πόλεις και ύπαιθρο και αποτελούν δυνάμει ριζοσπαστικά στοιχεία. Βεβαίως σήμερα με την απόσταση του χρόνου που διαθέτουμε, ξέρουμε ότι ο κίνδυνος ανατροπής δεν ήταν τόσο μεγάλος όσο νομιζόταν, αλλά ο κίνδυνος στη φαντασία των πολιτικών λειτούργησε ανασταλτικά.⁸⁵

Ο διεθνής παράγοντας ως ερμηνευτικό εργαλείο του ελληνικού αντικομμουνισμού χρήζει μεγαλύτερης ανάπτυξης. Η Ιταλία είχε αντιμετωπίσει το 1920 το περίφημο «καλοκαίρι του τρόμου», όπου οι μεγάλες απεργίες είχαν οδηγήσει σε αναρχία ολόκληρο το κράτος, και είχε καταλήξει μετά το 1922 στη λύση Μουσολίνι για να σωθεί από τους κομμουνιστές. Η Γερμανία κατέπνιξε στο αίμα τις κομμουνιστικές εξεγέρσεις που είχαν οδηγήσει σχεδόν σε αυτόνομα κρατίδια στη Σαξωνία, στη Θουριγγία και στο Αμβούργο το 1923.⁸⁶ Ακόμα και σε χώρες όπως η Γαλλία και η Αγγλία –νικήτριες εν ονόματι του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– ο κομμουνιστικός κίνδυνος απέκτησε σχετικά μεγάλες διαστάσεις μετά τον πόλεμο. Στη Γαλλία, το 1919, ο Εθνικός Συνασπισμός (*Bloc National*) κατέβηκε στις εκλογές έχοντας τον αντικομμουνισμό ως κεντρικό πολιτικό σύνθημα –και με την γνωστή πλέον αφίσα του κομμουνιστή με το μαχαίρι στα δόντια–⁸⁷ ενώ το συνέδριο στην Τουρ (1920) όπου έγινε και η διάσπαση του κομμουνιστικού κόμματος συγκέντρωσε ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού. Στην κατεξοχήν φιλελεύθερη Αγγλία ο κομμουνιστικός κίνδυνος έπαιξε επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο εκείνη την εποχή. Τον Ιανουάριο του 1924 ο Μακ Ντόναλντ ανέβηκε στην εξουσία χρησιμοποιώντας σε σημαντικό βαθμό αντικομμουνιστικά συνθήματα και αντίστοιχη προπαγάνδα.⁸⁸ Τέλος, στην Βουλγαρία το αγροτικό κόμμα που κυβερνούσε από το 1920, ανατράπηκε το 1923 από εθνικιστές, στρατιωτικούς και σοσιαλιστές οι οποίοι άρχισαν στο τέλος του ίδιου χρόνου εκτεταμένες διώξεις εναντίων των κομμουνιστών.⁸⁹

85. Θ. Βερέμης, «Στρατός και Βενιζελισμός από το 1916 έως το 1935», *Πρακτικά...*, ό.π., σ. 38-39.

86. P. Milza, S. Berstein, *Histoire du XXe siècle: 1900-1945*, Παρίσι 1996, σ. 187.

87. Οι λαϊκές κινητοποιήσεις της ίδιας χρονιάς βοήθησαν ώστε ο φόβος που δημιουργήσε η καμπάνια να έχει ισχυρή επιρροή στο αποτέλεσμα των εκλογών, που κέρδισε ο Εθνικός Συνασπισμός. M. Agulhon, A. Noushi, R. Schor, *La France de 1914 à 1940*, Παρίσι 2001, σ. 40.

88. J. P. Brunet, M. Launay, *D'une guerre mondiale à l'autre, 1914-1945*, Παρίσι 1993, σ. 123.

89. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Λονδίνο 2002 (1958), σ. 650, G. Castellan, *Histoire des Balkans*, Παρίσι 1991, σ. 427-428, Λιβιεράτος, ό.π., σ. 156-157.

Οι παραπάνω εξελίξεις στην Ευρώπη δεν ήταν άγνωστες στους Έλληνες αστούς πολιτικούς. Είτε μέσω των εφημερίδων (ελληνικών και ευρωπαϊκών) είτε μέσω των ταξιδιών τους στην Ευρώπη είτε μέσω των σχέσεων με ξένους πολιτικούς,⁹⁰ οι Έλληνες πολιτικοί είχαν διαρκή ενημέρωση για τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Έτσι, η αντίληψή τους για τον ελληνικό κομμουνισμό δεν μπορεί παρά να επηρεαζόταν από αυτές τις εξελίξεις. Ο φόβος λοιπόν τον οποίο εξέφραζαν τόσο φανερά μετά το 1923 οφειλόταν εν μέρει και σε αυτόν τον συνεχή «διάλογο» με την Ευρώπη.

Η μεταφορά όμως του φόβου από το εξωτερικό στο εσωτερικό γινόταν και για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα μέσω των εφημερίδων και των διαδόσεων. Τα εκτενή άρθρα του *Ελεύθερου Βήματος* για τις κομμουνιστικές εξελίξεις στη Βουλγαρία μετά το 1923,⁹¹ σε συνδυασμό με τη διάδοση φημών για προπαγανδιστικές δραστηριότητες Βούλγαρων και Ρώσων κομμουνιστών πρακτόρων στην Ελλάδα,⁹² σίγουρα έπαιξαν το ρόλο τους στη μεγέθυνση του ελληνικού αντικομμουνισμού.

Πέραν της μεταφοράς ενός κλίματος φόβου για τις κομμουνιστικές εξελίξεις από την υπόλοιπη Ευρώπη, μεταφορά υπήρξε και στο επίπεδο των αντικομμουνιστικών μέτρων και της νομοθεσίας. Οι αντικομμουνιστικοί νόμοι που θεσπίστηκαν στην Ευρώπη την εποχή του μεσοπολέμου κατανέμονται σε δύο τύπους: σε εκείνους που είχαν άμεσο στόχο την προστασία του πολιτικού καθεστώτος και που στην πρακτική τους εφαρμογή επεκτείνονταν στον αντικομμουνισμό (τέτοιοι ήταν οι νόμοι στην Γερμανία το 1922⁹³ και την Τσεχοσλοβακία το 1923⁹⁴), και σε εκείνους που στρέφονταν άμεσα εναντίον του κομμουνισμού (τέτοιος ήταν ο νόμος περί προστασίας της κοινωνικής τάξης, που δημοσιεύτηκε στην Ουγγαρία το 1921, και ο νόμος περί άμυνας του κράτους, που δημοσιεύτηκε στη Βουλγαρία το 1924, με τον οποίο απαγορεύτηκε η οργάνωση των εργατών και αγροτών, καθώς και το ίδιο το Κομμουνιστικό

90. Μεταξύ των πιο γνωστών παραδειγμάτων ήταν ο Ε. Βενιζέλος ο οποίος διέμενε συχνά στο Παρίσι και είχε πολλούς φίλους σε όλη την Ευρώπη, ο Ι. Μεταξάς ο οποίος διατηρούσε συνεχή επαφή με την Ιταλία και τη Γερμανία και ο Α. Παπαναστασίου που διατηρούσε επαφές με τον πνευματικό κύκλο της Γερμανίας, όπου είχε κάνει τις σπουδές του.

91. Βλ. π.χ. άρθρα του Ιουνίου 1923 και του Ιανουαρίου 1925.

92. Βλ. Mazower, *ό.π.*, σ. 68, όπου αναφέρει ότι μετά τις εκλογές του 1923 «η Αθήνα άρχισε να βουίζει από διαδόσεις για τις προπαγανδιστικές δραστηριότητες της Σοβιετικής Πρεσβείας ενώ λεγόταν ότι Βούλγαροι και Ρώσσοι πράκτορες έκαναν τη Θεσσαλονίκη «σημαντικό κομμουνιστικό κέντρο».

93. 3 νόμοι που ίσχυσαν από 21 Ιουλίου 1922 («zum Schutze der Republik»), «über die Pflichten der Beamten zum Schutze der Republik», «über Bereitstellung von Mitteln zum Schutze der Republik»). Α. Σβώλος, *Το νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα 1928, σ. 77.

94. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 394-396.

Κόμμα της Βουλγαρίας).⁹⁵ Τέλος σε άλλα κράτη, όπως η Γαλλία και η Αγγλία, για τη δίωξη των κομμουνιστών χρησιμοποιήθηκαν παλαιότεροι νόμοι προστασίας του καθεστώτος και της μοναρχίας που στρέφονταν πλέον κατά του κομμουνισμού.⁹⁶

Τις παραπάνω ευρωπαϊκές νομοθεσίες γνώριζαν πολύ καλά οι Έλληνες πολιτικοί και ειδικότερα οι επιφανείς πολιτικοί, που τύχαινε να είναι και δικηγόροι. Έτσι ο Α. Μιχαλακόπουλος στους λόγους του στη Βουλή για το διάταγμα «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» ανέφερε αντίστοιχα νομοθετικά παραδείγματα από όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, για να καταλήξει ουσιαστικά να υποστηρίξει ότι το γενικότερο πνεύμα του νόμου στην Ελλάδα δεν ξέφευγε από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό πνεύμα προστασίας των καθεστώτων.⁹⁷

Όσον αφορά την οργάνωση της αστυνομίας και του στρατού εναντίον του κομμουνισμού, η Ελλάδα ακολούθησε αντίστοιχα ευρωπαϊκά πρότυπα, υιοθετώντας και αντιγράφοντας πρακτικές. Η εκπαίδευση του στρατού στην παρακολούθηση των πολιτικών φρονημάτων των στρατιωτών και των πολιτών προήλθε, όπως σωστά παρατήρησε ο Χ. Χατζηιωσήφ, από «τα οργανωτικά παραδείγματα των συμμαχικών στρατευμάτων της Αντάντ και τις υποδείξεις των ξένων οργανωτών» κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου,⁹⁸ ενώ η προαναφερθείσα Σχολή Αστυνομίας Πόλεων της Κέρκυρας ιδρύθηκε το 1919 με τη βοήθεια μιας βρετανικής αποστολής στην οποία δίδασκαν ειδικοί της Ιντέλιτζενς Σέρβις και της γαλλικής Ασφαλείας.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η στροφή που παρατηρείται κατά τα έτη 1924-1925 στον τρόπο αντιμετώπισης του κομμουνισμού, οφειλόταν τόσο σε ενδογενείς όσο και σε εξωγενείς παράγοντες. Η μαζική εισροή

95. *Ο.π.*, σ. 392.

96. *Ο.π.*, σ. 394-396.

97. *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής*, 25 Μαΐου 1924, σ. 96. Χαρακτηριστικά, ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε ότι και στο Βέλγιο υπήρχε νόμος προστασίας του πολιτεύματος, ενώ στη Γερμανία και την Αυστρία υπήρχαν νόμοι προστασίας τόσο του αυτοκράτορα όσο και των θεσμών. Επίσης, ως παράδειγμα έδινε και την Ιταλία, όπου σύμφωνα με το νόμο προστατεύονταν ο Βασιλιάς, η Βουλή και η Γερουσία από κάθε είδους προσβολή με ποινή φυλάκισης μέχρι και 10 μήνες. Τέλος, δεν παρέλειπε να αναφέρει ότι στη Γαλλία ίσχυε ακόμη η διάταξη περί προστασίας του πολιτεύματος που ίσχυε επί Ναπολέοντα. Για τις λεπτομέρειες διάφορων ευρωπαϊκών νόμων προστασίας του πολιτεύματος το 1893-1894 βλ. και Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 394.

98. Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, τ. Β2, *ό.π.*, σ. 87. Για μια πιο αναλυτική περιγραφή του τρόπου δράσης των ξένων υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Γ. Φεσσόπουλος, *Η διαφώτισις...*, *ό.π.*, σ. 21-23.

των προσφύγων από την Μικρά Ασία, που αποτελούσαν εν δυνάμει κοινωνικό κίνδυνο, η άνοδος της πολιτικής δύναμης των στρατιωτικών μετά το 1922, που απεχθάνονταν τους κομμουνιστές, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και η ανάγκη εξεύρεσης μιας νέας ιδεολογίας του Έθνους, σε συνδυασμό με την άνοδο των εργατικών κινητοποιήσεων μετά το 1923 και την ριζοσπαστικοποίηση των Ελλήνων κομμουνιστών, που προσχώρησαν στην Τρίτη Διεθνή από τον Δεκέμβριο του 1924, ήταν οι κύριοι παράγοντες που εξέθρεψαν τον ελληνικό αντικομμουνισμό. Αν προσθέσει κανείς σε αυτούς τους παράγοντες το διεθνές κλίμα και τον τρόπο επηρεασμού των Ελλήνων από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μπορεί να σχηματίσει μια πιο πλήρη εικόνα των λόγων για τους οποίους ίσως ο αντικομμουνισμός στην Ελλάδα πήρε την προαναφερθείσα μορφή από το 1924 και έπειτα.

Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, θα πρέπει να ενταχθούν και τέσσερις ακόμα παρατηρήσεις που βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου και ίσως φωτίζουν κάποιες άλλες πλευρές του ζητήματος.

Πρώτα απ' όλα, ο αντικομμουνισμός δεν εμφανίζεται γεωγραφικά σε καθολικό επίπεδο σε όλη την Ελλάδα. Εφόσον ο αντικομμουνισμός προϋποθέτει διαλεκτικά τον κομμουνισμό, ήταν λογικό στις περιοχές όπου οι κομμουνιστές είχαν πολύ μικρή δύναμη ο αντικομμουνισμός να είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Έτσι, για παράδειγμα, στην Πελοπόννησο, όπου η μικρή ιδιοκτησία ήταν κυρίαρχη και η κομμουνιστική κίνηση ελάχιστη, η αντικομμουνιστική προπαγάνδα είχε πολύ μικρή απήχηση. Από την άλλη πλευρά όμως, σε περιοχές όπου οι κομμουνιστές είχαν σχετική επιρροή (π.χ. εργατικές περιοχές όπως ο Βόλος), ο αντικομμουνισμός ήταν πιο εμφανής.

Σε ό,τι αφορά τον αντικομμουνισμό της Βορείου Ελλάδος, αυτός πρέπει να ενταχθεί και στο πλαίσιο του αντισημιτισμού της εποχής και αυτό γιατί η υιοθέτηση αντικομμουνιστικών συνθημάτων από έναν πληθυσμό βαθιά αντισημιτικό, προσέθεσε ένα ακόμη εργαλείο στην καταδίωξη των Εβραίων, οι οποίοι κατηγορούνταν ήδη από την προηγούμενη δεκαετία μαζί ως κομμουνιστές. Η εμφάνιση βιβλίων όπως το *Τι εστί Μπολσεβικισμός* του Α. Ανδρόνικου το 1925, όπου οι κομμουνιστές παρουσιάζονταν ως Εβραίοι που συνωμοτούν για να κυριαρχήσουν στον κόσμο, ήταν χαρακτηριστική αυτής της τάσης σύνδεσης Εβραίων και κομμουνισμού.⁹⁹

Η έκταση που πήρε ο αντικομμουνισμός από το 1924 και μετά, εξυπηρέτησε κατά έναν παράδοξο τρόπο και το ίδιο το κομμουνιστικό κίνημα, καθώς του έδωσε υπερβολικά μεγάλες διαστάσεις και έτσι το βοήθησε στη βελτίωση της εικόνας του ως δυνατού και ισχυρού.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε ίσως να εξετάσει κανείς αν και πώς

99. Για τη σύνδεση αντικομμουνισμού και αντισημιτισμού την ίδια εποχή βλ. και Mazower, *ό.π.*, σ. 76.

παλαιότεροι μηχανισμοί και ομάδες που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της διαμάχης μεταξύ αντιβενιζελικών και βενιζελικών κατά τα έτη 1915-1922 επαναδραστηριοποιήθηκαν μετά το 1923 στην υπηρεσία της αντικομμουνιστικής πάλης.

RÉSUMÉ

Dimitris Bacharas, *En étudiant les origines de l'anticommunisme en Grèce: le cas des premières années de la décennie 1920*

Avec cet article nous avons tenté d'examiner l'anticommunisme grec comme il s'exprima pendant les premières années de la décennie vingt. Toutefois, avant de commencer notre étude, nous avons fait une courte recherche dans les dictionnaires et les encyclopédies grecques, françaises et britanniques afin de trouver une définition satisfaisante du terme «anticommunisme»; outil indispensable pour une telle étude. Se basant principalement sur la définition de la Grande Encyclopédie Soviétique, nous avons choisi de privilégier trois champs interdépendants dans lesquels l'anticommunisme s'exprima. Tout d'abord l'idéologie officielle, comme elle s'exprima dans la presse, l'Université et le discours des hommes politiques. Ensuite, les politiques concrètes de l'Etat, à savoir la législation, la répression et la politique pénitentiaire. Enfin, l'activité de certaines organisations étatiques ou paraétatiques, groupes, syndicats et unions qui ont joué un rôle significatif à l'histoire sociale de l'anticommunisme en Grèce.

Dans l'analyse qui suivit, nous tâchâmes de chercher les raisons de l'avènement de l'anticommunisme pendant cette période non seulement dans l'intérieur du pays mais aussi à l'étranger et aux conditions particulières de la conjoncture historique. Ainsi, nous avons conclu que tant l'agrandissement de l'agitation du parti communiste et de l'agitation sociale après 1923-1924 que le climat international anticommuniste de l'époque et son transfert en Grèce par le biais des hommes politiques —qui étaient en relation permanente avec l'étranger— et des journaux, jouèrent un rôle considérable à l'avènement de l'anticommunisme grec.

Enfin, nous avons fait quatre remarques que nous jugeâmes indispensables afin d'élucider quelques nuances et de poser quelques questions qui surgirent pendant l'écriture de cet article.